ڕۆڵی باشووری کوردستان لە ڕاپەڕینی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهریدا -12-... ڕەسوڵ بێسکێنی

بەشی دوانزهەم و کۆتایی

گەلەکۆمەکێی دەوڵەتە بێگانەکان دژی ڕاپەڕینەکە

بەهۆی ڕاپەڕینی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری دا، لە کوردستانی ئێران شۆڕشی خەڵك و ڕاماڵینی خێرای دەسەڵاتی عەجەم لە بەشێکی خاکی کوردستان و پێشڕەوی بۆ ناوچەکانی تر و دروست کردنی دەوڵەتی کوردستان لەلایەن شێخێکی تەریقەتەوە، هەڕەشەکردن لە تەورێز کە لەدوای تاران دووەم گەورەشاری گرنگی ئێران بوو، هاندانی عەباس میرزای برای شا بۆ هەڵگەڕانەوە و بەشداری لە شۆڕشدا، ئەمانە مەترسی گەورەیان دروست کرد، بۆ سەر تەختی سەڵتەنەتی ناسرەدین شا، کە خۆی لە خۆیدا لە تەنگوچەڵەمەیەکی قوڵ دابوو.

بزووتنەوەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا لە کۆڕ و نووسینە ڕەسمیەکانی دەرباری قاجاردا، بە فیتنە، غائیلە، شۆڕش، طغیان..، ناودەبرا شا بەهەڕەشەیەکی ڕاستەقینەی دانا، کە دەبێ چارەیەکی خێرا و بنەڕەتی بکرێ، (لۆرد کیرزن) دەڵێت: شا داوای یارمەتی لە ڕووسیا کرد، پرس و ڕاوێژی بە ئینگلستان کرد، داوای قەرەبووی لە تورکیا کرد، (شورای دەوڵەت)ی کۆکردەوە بۆ دانانی ڕێو شوێنی دامرکاندنەوەی.

ئیتر لەهەموو ناوچەکانی ئێرانەوە هێز و لەشکر هێنرا بەسەرکردایەتی حیشمەت الدولە بۆ لە ناوبردنی بزووتنەوەی کورد، بەڵام شا تەنیا بە لەشکرکێشی بۆ سەرکوت کردنی چەکداری دانەکەوت، بەڵکو لەهەمان کاتدا بزووتنێکی دیبلۆماسی چالاکی دەست پێکرد، بۆ گەمارۆدانی سیاسی و دیبلۆماسی و جەنگی جوڵانەوەکە، لەگەڵ سەفیرەکانی ڕووسیا و بەریتانیا، هەروەها فەرمانی دا بە محسن خانی سەفیری خۆی لەلای بابی عالی ئەویش بکەوێتەگەڕ.

لە سەرەتای کانوونی یەکەمی 1881دا، موحسن خانی سەفیری ئێران لە ئەستەمبوڵ، نامەی ئاراستەی هەموو هێزە ناوبژیکەرەکان کردبوو، داوای بەگەرخستی دەسەڵاتیانی کردبوو، تا کاریگەریان لەسەر بابی عالی هەبێت، هەنگاو بنێت بۆ ڕێگاگرتن لە شێخ عوبەیدوڵڵا، کە ئێستا لەناو خاکی تورکیا دایە، سنووری ئێران نەبەزێنێت، سەفیری ڕووسیش سەبارەت بە پەلاماری کوردەکان پشتگیری داواکای موحسن خانی

سەفیری ئێرانی کردبوو.
ناسرەدین شا لە وتەکانی لەگەڵ (زینوفیفی) سەفیری ڕووسیا تێی گەیاند، ئێران وازی لە هەموو جموجۆڵێك هێناوە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دا، ئەویش تکای وایە لەم گیروگرفتە دژی تورکیا پشتی بگرێ، هەروەها داوای لێ کرد ڕووسیا هێز بنێرێتە سەر سنووری ئازەربایجان، بۆ ڕێگرتن لە شۆڕشگێڕانی کورد و یارمەتیدانی سوپای ئێران لەکاتی پێویست دا، زۆر لە دەوڵەتی عوسمانی بکا ئاژاوەی کوردەکان بکوژێنێتەوە، سەرکردەکانیان تەمێ بکات، زەرەر و زیانەکانی لەم شەڕەدا لەئێران کەوتوە تورکیا بۆی ببژێرێ.
(زینوفیف) بەپێڕەوەی لە سیاسەتی ڕووسیای قەیسەری، لای وابوو بەبێ هێزبوونی ئێران زەرەری بۆ ڕووسیا هەیە، بەڵێنی بەشادا خواستەکانی بە پیتربۆرگ بگەیەنێ، ئومێدی یارمەتیشی پێ دا.
ناسرەدین شا داوای لە (تومسونی) سەفیری بەریتانیاش کرد، زۆر لە تورکیا بکا بکەوێتە شەڕ دژی کوردەکان و هاوکاری ئێران بکا، بۆ کوژاندنەوەی شۆڕشەکەیان. لەئەستەمبوڵ میرزا محسن خانی سەفیری دەرباری قاجار لەلای بابی عالی کەوتە تەقەللای دیپلۆماسی، لەلایەك لەگەڵ کاربەدەستانی بابی عالی، کە هاوکاری لەگەڵ ئێران بکا، بۆ سەرکوت کردنی جوڵانەوەکە و هێز بنێرێتە سەر سنووری ئێران – عوسمانی بۆ ئەوەی پشت لە جوڵانەوەکە بگرێ، لەلایەکی تر لەگەڵ سەفیرەکانی ڕووسیا و بەریتانیا تین ببەن بۆ بابی عالی، کە دەست لە پشتگیری جوڵانەوەکە هەڵگرێ، ئاژاوەی کوردەکان بکوژێنێتەوە و سەرکردەکانیان تەمێ بکا. ئێران هۆکاری بزووتنەوەکەی بۆ بارودۆخی ناوخۆی ئێران و خەمڵینی هۆشی ڕزگاری – نەتەوەیی گەلی کورد نەدەگێڕایەوە، بەڵکو ئیمپڕاتۆریەتی عوسمانیان تاوانبار دەکرد، لەسەر هاندانی پەلاماردانی کوردەکان و شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ سەر خاکی ئێران.
دیپلۆماتەکانی ڕووس لە دوای گەڕانەوەی شێخ بۆ نەهری چاودێری جموجۆڵەکانی ئەویان دەکرد، هەر زوو کاربەدەستانی وەزارەتی دەرەوەی خۆیان ئاگادار کرد، شێخ کەوتۆتە پێوەندی لەگەڵ دەست ڕۆیشتووەکانی کورد و سەرۆکەکانی ئەرمەن و ئاسووری و شەریفی مەککە و خدێوی میسر.
ئینگلیزەکان زانیاری زۆریان لە ڕاپەڕینەکە کۆکردەوە، دژی جوڵانەوەکە بوون، ئامۆژگاری شێخیان کرد دەست هەڵگرێ لە ڕاپەڕین، ئامۆژگاری مەسیحیەکانیان کرد بەشداری نەکەن، دەنگوباسی ڕاپەڕینەکەیان دەگەیاندە کاربەدەستانی عوسمانی و ئێرانی، هانیان دەدان بۆ نەخشەی لەناوبردنی.

(مێجەر تروتێر) کونسوڵی بەریتانیا لە ئەرزروم لە نامەیەکیدا بۆ سەفیری خۆیان لە ئەستەمبوڵ دان بەوەدا دەنێ ئەو هەواڵ و دەنگ و باسە گرنگانەی دەربارەی نهێنیەکانی بزووتنەوەکە پێی گەیشتوون، داویەتیە کاربەدەستانی تورك، خۆیشی ماوەیەکی درێژ لە ئەرزروم مایەوە، بۆ بەشداری لە ئامادەکردنی ڕێوشوێنی لەناوبردنی بزووتنەوەکە.

خواستەکانی شێخ سیاسی بوون و هەردوو دەوڵەتی دەگرتەوە، لەئەنجامی تێشکانی جوڵانەوەکە و دەست تێوەردانی ڕاستەوخۆی بەریتانیا و ڕووسیا سەری نەگرت. عوسمانی کردی بەبەهانە بۆ داواکاری مادی و دواخستنی جێبەجێ کردنی مادەی 60ی پەیمانی بەرلین، گەڕانەوەی قوتور و ناوچەکانی دەوروبەری بۆ ئێران.

ڕووسیاو بەریتانیا دوو هێزی سەرەکی بوون، لەسەر بەهێزکردنی دەسەڵاتی خۆیان لەناوچەکەدا لەگەڵ یەکتری لە ململانێ دابوون، بەڵام کە مەترسی هێزێکی سێیەم وەکو م[illegible]زمی ئەم دووانە، پەیدابووبێ، ئەوسا ململانێی نێوان هەردووکیانی خاوکردێتەوە، تا ئەویان دەردەکرد، هەروەکو لەسەرەتای قەڕنی 19 بەرامبەر مەترسی (ناپلیۆن) ئەمەیان کرد، سەرزەمینی ئێران و عوسمانی ببوو بەمەیدانی ململانێیەکی سەخت لە نێوان وڵاتانی ئەوروپی، بەڵام ڕووسیا و بەریتانیا لە هێزە دەسەڵاتدارەکانی ناوچەکە بوون، هەوڵیان دەدا ڕێگا بگرن لە هاتنی هێزەکانی تر.

بەریتانیەکان هەمیشە دەیانویست ئێران و عوسمانی لەیەك نزیك بکەنەوە و بە گفتوگۆ کێشەکانیان چارەسەر بکەن، بۆ لێدانی بزووتنەوەکەی شێخ عوبەیدوڵڵا، مستەر (تۆمسن) دەڵێت: من هەل نیە نەمقۆستبێتەوە لەسەر قسەکردن لەگەڵ وەزیرەکاندا، لەسەر مەسەلەی ئاشوبی کوردەکان، جار لە دوای جار دڵنیام کردونەتەوە باوەڕم وابووە کوردەکان ئەوانیان بەهیچ زانیوە، هەوڵم داوە ئەوە بۆ قەدری پاشا و عابدین پاشا بسەلمێنم تا زووە وتووێژەکانی نێوان تورکیا و ئێران تەواو بکرێت. شا پێزانینی خۆی ڕاگەیاند سەبارەت بەو ڕێگە چاکەی دیویانە لە هاندانی سوڵتان بۆ هاوکاری کردن لەگەڵیدا بۆ دامرکاندنی یاخی بوونی کوردەکان

هەوڵیان دەدا کۆمسیۆنێك پێك بهێنرێت بۆ باسکردنی کاروبارەکان و دادگایی کردنی شێخ و کوڕەکەی و شۆڕشگێڕەکانی تر، بەردەوام جەختیان دەکرد لە سزادانی ئەو شۆڕشگێڕانەی جەنگیان لەسەر زلهێزێکی دۆست بەرپاکردووە. هانی هەردوو حکومەتی ئێران و تورکیان دەدا ڕێکەوتنامەیەکی ڕەسمی بکەن و هیچ خێڵێکی کورد پەنا نەدەن، کەلەوبەر سنورەوە داوای پەناهیندەیی دەکات، کە بەهۆی خراپەکاری و تاوانەوە لەلایەن کاربەدەستانی خۆیانەوە ڕاودەنرێن، حکومەتی ئێران

ئامادەیی نیشاندا بۆ بەئەنجام گەیاندنی ڕێکەوتنێکی ئاوها لەگەڵ بابی عالیدا، بەڵام هەندێ کێشە هەبوو کە سەفیری تورکیا بۆ ماوەیەك نەچووە بەلای ئەوەدا وتوێژ بکات. بەڵام ئەوان لەم کارە بەردەوام بوون، هەوڵیان دەدا بۆ لەناوبردنی ڕاپەڕینەکەی کورد.

سەردانی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ ئەستەمبوڵ

هەموو نەیارانی شێخ عوبەیدوڵڵا دەیانویست بەهەر شێوەیەك بێت شێخ دەداو بخەن، لەلایەك گوشاری بۆ پسانەوەی ئێران و ڕووسیا و بەریتانیا بۆ سەر دەوڵەتی عوسمانی بۆ گرتن و دوورخستنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا و کوڕەکانی، لەلایەکی تر هاندانی شێخ عوبەیدوڵڵا لەلایەن ڕووسیا و بەریتانیا بۆ گفتوگۆ، دوای کێششێکی زۆر دەوڵەتی ڕووسیای تزار و ئینگلیز شێخ عوبەیدوڵڵایان گەیاندە ئەو بڕوایەی پێویستە لە ڕێگای وتوێژەوە چارەسەرێك بۆ مەسەلەی کورد بدۆزرێتەوە، بۆ ئەم مەبەستە شێخ بڕیاریدا سەردانی ئەستەمبوڵ بکات، لەو بارەیەوە حەسەن عەلی خان لە مێژووی: (11ی ڕەجەبی 1298ی کۆچی بەرامبەر 9/6/1881ز) لەنامەیەکدا بۆ: عەلائولدەولە (ئەمیرنیزام) لە تەورێز دەنووسێت: ڕۆژی شەممە (6)ی مانگ، موسا پاشا بە(3) تابوور سوپاوە چوونەتە بارەگاکەی "شێخ" و گرتوویانە و دەست بەجێ بەرێو "وان" یان بردووە، تا لەوێشەوە بۆ ئەستەمبوڵی ببەن، بەو جۆرەش کە ڕوون بێتەوە کوڕەکانی شێخ هەڵاتوون و نێردراوانی دەوڵەتی عوسمانیش بە دوایاندا دەگەڕێن، تا بیانگرن و لەگەڵ شێخدا بیانبەن. ئیتر شێخ بەڕێزێکی زۆرەوە بە گیراوی برایە ئەستەمبوڵ، ئەگەرچی لەوێ پێشوازی شاهانەی لێ کرا، بەڵام خواستە سیاسیەکانی پشت گوێ خرا و خۆشی بەدەست بەسەری لەوێ لەجێگایەك دانرا.

کوژرانی هەمزاغای مەنگوڕ و هاوڕێکانی

دوای دوورخستنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا و گوشار و تەنگ پێ هەڵچنینی هەمزاغای مەنگوڕ لەلایەن دەوڵەتی عوسمانیەوە، لەسەر سنوورەکانی عوسمانی – ئێرانی بەتایبەتیش لە (4- 6- 1881ز) بەدواوە واتە: لە دوای گرتن و بردنی شێخ عوبەیدوڵڵا لەلایەن دەوڵەتی عوسمانیەوە، لەبارەگاکەی خۆیەوە بۆ (وان) و دواتریش بۆ ئەستەمبوڵ، ئیتر هەمزاغا تروسکایی هیوای هەڵسانەوەی شۆڕشی بەرەو کزبوون و کوژانەوە دەچێ و تێ دەگات دەرەتانی پەڕینەوە و داڵدەدانی ئەویش لە قەڵەمڕەوی عوسمانیدا تەسك دەبێتەوە، ئەوسا لەوە ناچار دەبێ خەمی گەڕانەوەی خۆی بۆ ناوچەکە و نیشتیمانەکەی خۆی بخوات و بۆ

ناچاری وەڵامی ئەو دەستە خائین و خۆ فرۆشانە بداتەوە کە بەناوی متمانە و دۆستایەتی دێرینەوە دەکەونە زەمینە خۆشکردن بۆ دڵنیاکردنەوە و تەفرەدان و هێنانەوەی بە سوێند و درۆ و دەلەسە بۆ ناو تەڵە و داوی بۆسەیەکی دڕندانەوە. ئەگینا بەرلە گرتن و بردنی شێخ عوبەیدوڵڵا بۆ ئەستەمبوڵ، بەو پەڕی ژیانەوە و هەڵسانەوەی شۆڕشەوە ژیاوە، وەك لە نامەی ژمارە (103)ی حەسەن عەلی خاندا دەردەکەوێ، بایەخی بەنامەی خودی سوپاسالاری ئێرانیش نەداوە، کە داوای گەڕانەوەی لێ دەکات، بەفیز و شکۆیەکی شۆڕشگێڕانەوە، مەرجی لەتوانا بەدەر، بۆ ئەو داوایەی سوپاسالار دادەنێ.

حەسەن عەلی خان لەماوەی ئەو 8 مانگەی لە سابڵاخ فەرماندەی ناوچەکە بووە، تەقەلاکانی بۆ دارشتنی نەخشە و پیلان و فریودان و خستنەداوی هەمزاغا زۆر شێلگیرانە لەکاردابووە، لە ڕێگای هاوڕێ دێرینەکانیەوە وەك میرزا قاسمی قازی و قادرئاغای دێبۆکری، بەبەڵێنی ئەوەی ئەگەر بگەڕێتەوە جگەلە لێخۆش بوونی گوێ لە داخوازیەکانیشی دەگیرێ، ئیتر بەفێڵ و درۆ هەمزاغایان خستە داوەوە و کەوتە بۆسەیەکی نامەردانەوە، هەمزاغا ڕۆژی هەینی (3ی ڕەمەزان- 31- 7- 1881ز) سەعاتێك پێش خۆرئاوا بوون کوژرا، هەروەها دوانزەکەس لە برازا و خۆشکەزاکانی لەگەڵیدا کوژران و کۆتایی بەچالاکیەکانیان هێنرا.

هەڵاتن و گەڕانەوەی شێخ بۆ کوردستان

شێخ عوبەیدوڵڵا کە زانی زیندانی کراوە لە بابی عالی نائومێد بوو، دوای ساڵێك مانەوەی لەوێ سەرلەنوێ بەنهێنی کەوتەوە هەوڵدانی ڕێکخستنەوەی هێزەکانی، پێوەندی لەگەڵ لایەنگرەکانی و لەگەڵ نوێنەرانی دەوڵەتانی بێگانە نوێ کردەوە، تا هەلێکی بۆ هەڵکەوت، لە ئابی 1882 بەپاسپۆرتێکی دروست کراو بەناوی بازرگان قیزای ڕووسیای وەرگرت، لەبەرگی بازرگانێکدا لەڕێگای کافکاسەوە ڕووی کردەوە کوردستان، گەڕایەوە بارەگاکەی خۆی بۆ درێژەپێدانی خەبات. هەڵاتنی شێخ عوبەیدوڵڵا پەژارەی زۆری لای دەرباری قاجاری دروست کرد، ئێران داوای لە بابی عالی کرد کە بیگرێ و دووری بخاتەوە، هەروەها داوای لە ڕووسیا و بەریتانیاش کرد پشتی بگرن، ئێران و ڕووسیا و بەریتانیا بابی عالیان ناچار کرد چارەی سوپایی مەسەلە بکات. هەردوو دەوڵەتی تورکیا و ئێران دەرفەتێکی وایان بەشێخ نەدا بتوانێ بە ڕێك و پێکی پەیوەندی بە لایەنگرانیەوە بکا و سەرلەنوێ ڕێکیان بخاتەوە. هێزە چەکدارەکانی تورك لە هەکاری چوونە سەر شێخ عوبەیدوڵڵا لە کۆتایی تشرینی یەکەمی 1882 بەدیل گیرا، بەهێزێکی

گەورەوە لەگەڵ 100 خێزانی لایەنگری ڕەوانەی موسڵ کرا. ئینجا لە موسڵەوە ڕەوانەی ئەسکەندەرروونە، و بێروت و پاشان دوورخرایەوە بۆ حیجاز، لەوێ گلیان دایەوە تا ساڵی 1883 هەر لە حیجاز کۆچی دوایی کرد. ئیتر بەدوورخستنەوەی شێخ عوبەیدوڵڵا و هاوڕێکانی پەردەی ڕاپەڕینی کورد لە ساڵی 1880 دادرایەوە و بەیەکجاری خامۆش بوو.

ئەنجامی شکستی ڕاپەڕینەکە

ڕێوشوێنەکانی جێبەجێ کردنی بەرنامەی دەربارەی ئێرانی بۆ کوژاندنەوەی ڕاپەڕینەکە لەمەیدانی جەنگی، سیاسی، دیپلۆماسیدا سەری گرت، لەبواری جەنگی شا توانی هێزێکی ڕێك و پێکی مەشق پێکراوی بەدیسپلین بەفەرماندەیەکی سیاسی- سوپایی لێوەشاوە و بەهاوکاری ئەفسەری شارەزای نەمسایی ڕەوانەی کوردستان بکات، لە کوردستانی بن دەستی ئێران هێزە چەکدارەکانی ئێران میلیشیا و نیزامی بەتوند و تیژییەکی لە ڕادەبەدەر کەوتنە سەرکوت کردنی خەڵك و سزادانی بە کۆمەڵ بۆ ئەوەی چاوترسێن ببن و جارێکی تر زاتی هەڵگەڕانەوە و ڕاپەڕین نەکەن، کە توانای مرۆیی و ئابووی خەڵکی لە ناوچەکە بڕی، بەقسەی سەرچاوەیەکی ئاگاداری وەکو مسعود میرزا زل ئەلسوڵتانی کوڕی ناسرەدین شا لەو چەند هەفتەیەدا سەد هەزار کەس کوژران و سەد هەزار کەس دەربەدەر بوون و دوو هەزار گوندی گەورە و بچوك وێران کران، ئەمەش زەرەرێکی ئەوەندە قورس بوو لە کورد کەوت، تا نزیکەی 30 ساڵ وزەی جوڵانی لە بزووتنەوەی نەتەوەی کوردی ئێرانی نەهێشت.
لە کوردستانی بن دەستی عوسمانیدا سوڵتان بەپێچەوانەی ئێرانەوە، هەوڵی دا کورد بەلای خۆیدا ڕابکێشێ و بیکاتە هێزێکی گەورەی ڕێکخراو، بۆ پاراستنی سەڵتەنەتی خۆیی و بەکارهێنانی لە سەرکوت کردنی ئەرمەنییەکان و بەکارهێنانی لە شەڕدا دژی ئێران و ڕووس. سوڵتان عەبدولحەمید لەگەڵ شێخ و مەلاکانی کورد پێوەندی پتەوی دروست کرد، موچەی بۆ زۆربەیان بڕیەوە، کوڕ و نەوەی ئەمیرە کوردە لێخراوەکان لە ئەستەمبوڵ لە خۆی نزیك کردەوە، هەندێ قوتابخانەی لە هەندێ جێگای کوردستان دامەزراند، لە ساڵی 1885 یشەوە دەستی کرد بە نزیك خستنەوەی ئاغا و شێخ و مەلاکانی کورد لە خۆی بۆ پێکهێنانی تیپە حەمیدییەکان (حەمیدیە سواری الایلری) لەخێڵ و هۆزەکانی کورد.
لەگەڵ ئەوانەشدا بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد بە تێپەڕینی زەمان ناوەڕۆکە سیاسیەکەی چاکتر خەمڵی، کە دواتر لە شێوەی هۆشی نیشتمانی پەیدابوونی گۆڤار و بڵاو کراوە، دامەزراندنی یانەی

ڕۆشنبیری و ڕێکخراوی سیاسی زیاد بوونی دەوری کورد لە بابی عالیدا خۆی نواند.

بزووتنەوەی نەتەوەیی 1880 لە جاران زیاتر سەرنجی دەوڵەتە ئەوروپیە گەورەکانی بەلای خۆیدا ڕاکێشا، گرنگی ئەم گەلی کورد لەناوچەکەدا، بەتایبەتی گرنگی جیۆپۆلەتیکی نیشتمانەکەی بۆ ئەوان دەرکەوت، هەوڵیاندا لە جاران زیاتر دەسەڵاتی خۆیان لە کوردستان بەهێز بکەن. گەریدە و ئەفسەر و ئارکیۆلۆگ و جاسوس… سەردانی کوردستانیان دەکرد، لێکۆڵینەوە لە زمان و فەرهەنگ و مێژوو، لایەنی سیاسی، کۆمەڵایەتی ژیانی خەڵکی کوردستان و جوگرافیای وڵاتەکەیان لەلایەن دەزگا زانستیەکانی ڕووسیا و بەریتانیا و ئەڵمانیاوە پەرەی سەندو زۆرتر بوو، ئەمەش بایەخدانی ئەو دەوڵەتانەیە بە کورد و شوێنی ژیانی.

ڕەسوڵ بێسکێنی

سەرچاوەکان:

1- حەسەن عەلی خانی گەڕووسی، شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری لە بەڵگەنامەکانی قاجاری دا..، و: لە فارسیەوە: محەمەد حەمە باقی، چاپخانەی دەزگای ئاراس – هەولێر- ساڵی 2007.
2- جەلیلی جەلیل، ڕاپەڕینی کوردەکان ساڵی 1880، وەرگێڕ: دوکتۆر کاوس قەفتان، چاپخانەی (الزمان)، بەغدا- 1987.
3- دکتۆر عەزیز شەمزینی، جوڵانەوەی ڕزگاریی نیشتمانی ی کوردستان، وەرگێڕانی: فەرید سەسەرد، چاپی دووەم، سلێمانی- 2006.
4- د. وەلید حمدی، کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، و:محەمەد نوری تۆفیق، چاپخانەی ئۆفیسی تیشك، سلێمانی 1999، ل 247. نەوشیروان مستەفا، کورد و عەجەم.
5- عەلی خان گەنجخان ئەفشار، شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری لە بەڵگەنامەکانی قاجاری دا…، وەرگێڕانی: محەمەد حەمە باقی، چاپخانەی ئاراس- هەولێر – 2007.
6- محەمەد حەمە باقی، ڕاپەڕینی هەمزاغای مەنگوڕ لەبەڵگەنامەکانی قاجاریدا(1854-1881)، چاپی یەکەم، چایخانەی وەزارەتی پەروەردە” 2002.
7- م. س. لازاریف، مێژووی کوردستان، وەرگێڕانی: هوشیار عبدالله سەنگاوی، چاپخانەی ڕۆژهەڵات – هەولێر، 2008.
8- نەجاتی عەبدوڵڵا، شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری لە بەڵگەنامەکانی فرەنسیدا (1879- 1882)، سلێمانی 2004.

9- نەوشیروان مستەفا، لەتاریکیەوە بەرەو ڕووناکی، چاپخانەی دەزگای چاپ و بەخشی سەردەم، سلێمانی – 1999.
10- نەوشیروان مستەفا ئەمین، کوردو عەجەم مێژووی سیاسی ڕووداوەکانی ئێران، چاپی سێیەم، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی – 2007.
11- هەستیار کەمال کوردی، سیاسەتی ڕووسیای قەیسەری بەرامبەر بە کورد (1850- 1914)، چاپی یەوکەم، چاپخانەی حەمدی، سلێمانی 2011.